Eski Anadolu ve Yakın Doğuda Dil Sistemleri, Siyasal Ve Askeri Yapılanmalar



Editör
İSMAİL COŞKUN

BİDGE

BİDGE Yayınları

Eski Anadolu ve Yakın Doğuda Dil Sistemleri, Siyasal Ve Askeri Yapılanmalar

Editör: İSMAİL COŞKUN

ISBN: 978-625-8673-29-6

1. Baskı
Sayfa Düzeni: Gözde YÜCEL
Yayınlama Tarihi: 2025-12-25
BİDGE Yayınları

Bu eserin bütün hakları saklıdır. Kaynak gösterilerek tanıtım için yapılacak kısa alıntılar dışında yayıncının ve editörün yazılı izni olmaksızın hiçbir yolla çoğaltılamaz.

Sertifika No: 71374
Yayın hakları © BİDGE Yayınları
www.bidgeyayinlari.com.tr - bidgeyayinlari@gmail.com
Krc Bilişim Ticaret ve Organizasyon Ltd. Şti.
Güzeltepe Mahallesi Abidin Daver Sokak Sefer Apartmanı No: 7/9 Çankaya / Ankara

ÖNSÖZ

Anadolu ve çevresindeki kadim coğrafyalar, insanlık tarihinin en önemli siyasi, sosyal ve inanç temelli dönüşümlerine ev sahipliği yapmıştır. Bu kitap, bölgenin ilk merkezi devlet yapılarından başlayarak, bu yapıların askeri stratejilerini, toplumsal dinamiklerini ve manevi dünyalarını bir araya getiren geniş bir bakış açısı sunmaktadır. Geçmişten günümüze ulaşan yazılı belgeler ve arkeolojik buluntular, eski toplumların nasıl örgütlendiğini ve kendilerini nasıl ifade ettiklerini anlamamıza ışık tutmaktadır.

Çalışmanın odağında, Anadolu'nun ilk büyük merkezi devletinin kuruluşu ve bu gücün temelini oluşturan askeri yapılanmalar yer almaktadır. Dönemin ordularında kullanılan teknik donanımlar ve koruyucu askeri teçhizatlar hem filolojik belgeler hem de arkeolojik veriler ışığında incelenmiştir. Bunun yanı sıra, merkezi yönetimlerin karşısında yer alan ve farklı örgütlenme biçimlerine sahip olan toplulukların hareket alanları ve yaşam tarzları da tarihsel bir çerçeve içinde değerlendirilmiştir.

Antik dünyayı anlamak için sadece siyasi olaylara değil, aynı zamanda dilin ve inancın derinliklerine de bakmak gerekir. Bu doğrultuda, bölgenin önemli medeniyetlerinden birinin dil yapısı ve bu dille biçimlenen tanrı figürlerinin toplumsal karşılığı çalışmanın önemli bir parçasını oluşturmaktadır. Ayrıca, Doğu Akdeniz dünyasının önemli kültür merkezlerinde yapılan keşifler ve bu keşiflerin tarihsel arka planı, bölgenin geçmişine dair yeni pencereler açmaktadır.

Toplumların temel taşı olan aile yapısı ve evlilik gelenekleri de bu tarihsel yolculuğun bir diğer önemli halkasıdır. Eski toplumlarda aile birliğinin nasıl sağlandığı ve bu bağların sosyal yapıyı nasıl şekillendirdiği, geniş bir perspektifle ele alınmıştır. Bu yaklaşım, sadece devletlerin ve orduların değil, bireylerin ve ailelerin de tarih içindeki yerini görünür kılmaktadır.

Birbirinden farklı ancak özünde bir bütünün parçası olan bu konular, okuyucuyu Anadolu ve Mezopotamya'nın geçmişine doğru bir yolculuğa çıkarmaktadır. Kitapta yer alan her bir inceleme, tarihin karmaşık yapısını daha anlaşılır kılmayı amaçlamaktadır. Bu eserin, geçmişin izlerini süren ve antik dünyayı merak eden tüm okurlar için faydalı bir kaynak olmasını temenni ederiz.

Doç. Dr. İSMAİL COŞKUN

VAN YÜZÜNCÜ YIL ÜNİVERSİTESİ

İÇİNDEKİLER

URARTUCA BEDENLENMİŞ BİÇİMBİRİMLER VE YARATICI BAŞ TANRI ḪALDİ 1
ORHAN VAROL

UGARİT: KEŞİFLER VE TARİHİ ARKA PLAN 18
ASLI KAHRAMAN ÇINAR

HİTİT ASKERİ YAPILANMASINDA PUL ZIRH: FİLOLOJİK BELGELER VE ARKEOLOJİK BULUNTULAR IŞIĞINDA BİR İNCELEME 36
FATİH MERT TURŞAK, GÜLGÜNEY MASALCI ŞAHİN

KAŠKA GRUPLARININ ÖRGÜTLENME BİÇİMLERİ VE YAYILIM ALANLARINA DAİR VAKA ÖRNEKLERİ 77
EMRE GÜNEŞ, ÖZLEM SİR GAVAZ

ANADOLU'NUN İLK MERKEZİ DEVLETİ: HİTİTLER 110
KAMİL DOĞANCI

ESKİ TÜRKLERDE AİLE BİRLİĞİ VE EVLİLİKLER ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME 139
AYTEN AKCAN

BÖLÜM 1

URARTUCA BEDENLENMİŞ BİÇİMBİRİMLER VE YARATICI BAŞ TANRI ḪALDİ

ORHAN VAROL[1]

Giriş

Bir dilin özelliklerinin (birim ve örüntülerinin) açıklanmasında temel ölçüt, aynı özelliklerin, dilin farklı kullanım alanlarındaki yapısal aynılık / benzerlikler ve anlamsal yakınlık / örtüşmelerdir. Yaşayan dillerde kabul edilebilir bilgiye ulaşmak için kullanılan bu yöntem, eski çağ dilleri konusunda yapılan araştırmalara da uygulanabilir. Fakat öncelikle incelenen özelliklerin en küçük anlamsal sunumlarının yer aldığı biçimbirimsel (morfolojik) unsurlar anlaşılır hale getirilmelidir. Bu konuda, sesbirimlerin belirginliği ve değişimine dair mikrolinguistik farkındalığın oluşmasından cümle ve metin içi bağlamsal tutarlılıkların gerektiği makrolinguistik gerçekleşimlere kadar bir çok dilbilimsel eylem açıklığa kavuşturulmalıdır. Urartu yazıtlarının incelenebilmesi bağlamında açıklamak gerekirse, Urartucanın sesbirimleri, sesbirimlerinin değişkenliği, biçimbirimleri, bunların sözcük olma stratejileri, sözcüklerin cümlesel kurulumda her bir biçimbirim ile ilişkilendirilen temel ve yan anlamları ve bunların dönemsel dil kullanımıyla ilişkili değişkenleri ele alınmalıdır. Yani inceleme, elde edilen verilerin işlemlenmesinde çok katmanlı ve oldukça karmaşık görülen aşamaları gerektirmektedir. Verilerin

[1] Doç. Dr., Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi, Dil Bilimi Bölümü, Orcid: 0000-0001-8662-484x

bulgularındaki tutarlılık ise kabul edilebilir bilgiye ulaşmak için temel ölçüttür.

Urartu yazıtlarının değerlendirilmesi için en zor olanı Urartulu hafızasına olan ihtiyaçtır. Urartuluların dünyayı, zamanı ve olayları algılama süreçlerinin anlaşılması gerekmektedir. Bu algı, varlıkları, durumları ve eylemleri adlandırma konusunda temel güdüleyicidir. Yazıtların içeriğinde olan tarihsel ve kültürel anlamların ortaya çıkarılması ve dil özelliklerinin anlaşılması öncelikle Urartuca konuşucuların dilsel eylemlerle neler yapabildiklerinin farkındalığına bağlıdır. Örneğin, bir Urartulu'nun yağan kara ve yağmura bağlı olarak gökyüzünün maviliğini bir deniz misali sulak bir alan olarak değerlendirmesi söz konusudur. Bu nedenle *uš* + *ma* 'gök + su' biçiminde gökyüzünü algılamaktadır (Bläsing, 1997; Varol, 2025). Bir portmanto (çoklu anlam) biçimbirim olarak *ma* hecesinin çok anlamlılığı söz konusudur. Tanrının gökteki yaşam alanında bulunan maddeler de bu biçimbirim ile tanımlanıyor olmalıdır. Bu konuda karşılaştırmalı olarak hem Asur hem de Pers kaynaklarında açıklayıcı bilgiler bulunmaktadır (Roth, 1991; Varol, 2025).

Bu çalışmanın amacı, sahip olduğumuz dil yetkinliğinin kaynağındaki bedensel / işitsel yani bedenlenmiş (embodied) anlam yüküne sahip biçimbirimlerin Urartu yazıtlarındaki görünümlerini belirlemektir (Lakoff & Johnson, 1999). Evrensel özellikler sergileyen bu görünümler, günümüz bölgesel dillerinde de bu dillere uyarlanmış biçimlerle bulunduklarından bilgi pekiştirmesi sağlanabilmektedir. Ayrıca Urartu Baş Tanrısı Ḫaldi adının da 'her şeyi kendi(nden) yaratan' anlamındaki kaynağına ulaşabilmek için bu bedenlenmiş görünümlerden faydalanılmaktadır.

Veriler

Çoğu bazalt taş bloklara işlenmiş olarak varlığını devam ettiren altı yüz civarındaki Urartu yazıtının yer aldığı korpus

çalışmaları, dilsel çözümlemelerin yapılması için değerlendirilmektedir (Sayce, 1882; König, 1955-1957; Harutyunyan, 2001; Salvini, 2008; eCUT). Transkripsiyonları aynı ama araştırmacı yorumlamalarına göre sözcüklerin anlamsal çevirileri genellikle farklılaşan bu çalışmalarda bulunan morfemler, bedenlenmişlik özelliğine bağlı olarak ele alınmaktadır. Bu süreçte incelenen bçimbirimler ve sözcüksel oluşumların karşılığı olan dilsel materyaller, Urartu ile çağdaş ve etkileşimde olduklarından Asur ve Pers Krallıklarının dilleri ile de ilişkilendirilebilir. Daha önceki çalışmalardan farklı olarak bölgesel dillere ait örtüşen biçimbirimler ve bu örtüşmelerin tutarlılığına kaynaklık eden Urartucadaki bedenlenmiş biçimbirimler de çalışma verilerini oluşturmaktadır.

Yöntem

Çalışmadaki her bir biçimbirim, farklı metin ve cümleler içindeki anlamlarını pekiştirmek durumundadırlar. Biçimbirimlerin sınırlılığından dolayı bir biçimbirimin, yakın anlamlılık ilişkisi kurmak yanında, somut ve soyut anlamlar ile eylem anlamları oluşturabilmesi söz konusudur. Günümüz dillerinde olduğu gibi çivi yazılı kadim dillerin yazı sistemlerinde de bu oluşumlara dair örnekler bulunmaktadır.

1. **Diliçi Sorgulama:** İncelelenen dile ait bilgilerin yine aynı dil içinde sorgulanması gerekmektedir. Ölü dildeki bir biçimbirimin anlamının belirlenmesi, bu dilin farklı sözcüklerindeki aynı biçimbirimlerin içerik sunumlarına göre yapılmalıdır. Örneğin, Tanrı Ḫaldi adındaki *ḫa* ‘kendi(nin)’ ve *al* ‘herşey’ hecelerinin farklı cümle yapılarındaki anlamsal temsillerinin açıklayıcılıkları söz konusudur.

2. **Bedenlenmiş Bilişselliğimiz**: Sözcük anlamlarının belirlenmesinde dil içi belirleyiciler dışında, dil fizyolojimiz ile ilişkili görünümler de bilginin kabul edilebilirliğinde etkilidirler. Örneğin gırtlaksı *ḫa* ‘ele geçirme, kendi(nin) olması’ ağız açısındaki

genişlemeye bağlı olarak *al* ‘tüm, bütün’ anlamlarını vermesi, dil içi örnekler yanında bedenlenmiş bilişselliğe dayalı mantıksal çıkarımlamaların da yapılması için önemlidir.

3. Seslem ve Anlam: Biçimbirimlerin kısıtlılığı ve dilsel anlamın çeşitlliliği gözetilerek, temel / somut anlam, eylem anlamı, soyut anlam ve yakın anlamlı olmaya bağlı olarak biçimbirimlerdeki çok anlamlılık ele alınmaktadır. Örneğin, İrani diller dışında tarihsel süreçte, geniş bir coğrafyada *šin* ‘mavi’ anlamına sahiptir (Silvestre vd. 2016). Aynı zamanda metalllerin çıkardığı yansıma ses olarak Urartuca *gunušini* ‘kılıçların çarpışması’ Farsça *şen* ‘(parlayan) kum’ ve İngilizce *shining* ‘parlamak’ ile ilişkilidir. Türkçe *şıngırdamak* da bu biçimbirimin yansıma anlam alanı içindedir. Yapısal benzerlikler ilişkili anlam alanlarına sahip biçimbirimlerle sağlandığında tutarlı saptamalar yapılabilmektedir. Bu nedenlerle Urartuca *ušma* ‘gökyüzü ve cennet’ ile anılan *şin* biçimbiriminin ‘mavi’ anlamıyla ve izafe eki *a* ile ad öbeğini nitelediği anlaşılmaktadır.

4. Çağdaş diller: Ölü dil ile çağdaş ve komşu olan diğer diller, yapısal benzerlik ve anlamsal örtüşmeler bağlamında değerlendirilmektedir. Urartuca *ušma* ile Asurca *šamu* arasındaki ‘cennet’ ilişkisi ve Urartuca *ušmašin* ile Eski Persçe *aseman* arasındaki ‘(mavi cennet) gökyüzü’ ilişkisi görülebilmektedir.

5. Benzerlik ve Rastlantısallık: Anlamı tespit edilmeye çalışılan temel söz varlığına ait biçimbirimlerin izleri, geçmiş ve günümüz bölge dillerinde rastlantısal olma ihtimali de gözetilerek sorgulanmalıdır. Biçimbirimlerdeki birleşim sayılarına bağlı anlamsal örtüşmeler arttıkça, rastlantısal olma olasılığı azalmaktadır. ‘Mavi Cennet’ anlamıyla çözümlemesi yapılan Ušma Šin ifadesinde olduğu gibi (Varol, 2025: 424-426) üç farklı morfemin oluşturduğu yapısal ve anlamsal örtüşme rastlantısal olarak görülemez.

6. Değişim ve Dönüşümler: Karşılaştırılan biçimbirim birleşimlerinde yapısal değişim ve dönüşümler gözetilerek anlamsal örtüşmeler belirlenmelidir. Asur'un 'cennet' için Urartucadaki *ušma* ile aynı sesleri paylaşan *šamu*; *ušma šin* ifadesinin Eski Persçe ve günümüz İrani dillerde *aseman* olarak kullanımları dillerin, değişen ve dönüşen kendi sesbirimsel uyumlulukları ile açıklanmalıdır.

Bu yöntemsel maddelerden 1. ve 2. ölü dil Urartuca, 3. bu dilin eski komşu diller ile ilişkilisini anlatmaktadır. 4. ve 5. maddelerde ölü dil ile coğrafik ya da genetik bağları olan diller inceleme sürecine dahil edilmektedir. 6. madde ise tutarlı ve kabul edilir anlambilimsel çıkarımlar yapabilmeyi gerektirmektedir.

Urartucada Bedenlenmiş Biçimbirimler

Biçimbirim, dildeki seslerin anlamlı yapılar oluşturdukları en küçük birimlerdir. Urartu yazıtlarının anlaşılırlığı için her bir biçimbirim temel ve yan anlamları ile açıklanmalıdır. Bu bağlamda bedenlenmiş biçimbirimler önemli role sahiptirler. Aşağıdaki sözcüksel yapılar, yansıma sözcükleri ile birlikte bedenlenmiş biçimbirimler olarak ele alınmaktadırlar.

1. a-gu - :'su + kazma (kanal açma)' veya 'ya (ön gönderim y(a) + 'kazmak (eylemi), kanal açmak (eylemi)' anlamlarına sahip görünmektedir. Bu temel anlamın bedenlenmiş biçimbirim anlamının ise kazmak eyleminin ortaya çıkardığı, duyulan yansıma ses *gu* olduğu anlaşılmaktadır. Yazıtlarda, geçen *agu-* eylem olarak belirtilerek değişen cümle anlamlarına göre temel anlamı için 'önderlik etmek' tanımı kullanılmaktadır (Melikishviki, 1971: 87). Bu kökten türeyen sözcüklerin de 'taşımak, kazmak, göndermek ve güçlendirmek' gibi anlamlara sahip olduğu belirtilmektedir. Kanal yazıtlarında *ieše ini pili agubi* 'bu kanalı ben açtım (kazdım)' biçiminde görülen yüklemcil yapıdaki *gu* biçimbiriminin bir yansıma sesi olduğu bu bağlamda hemen öncesinde bulunan / a / biçimbiriminin de kanal ifadesi ile birlikte

bulunmasından dolayı ‘su’ anlamını verebileceği düşünülmektedir. Bu birim / y / yarı ünlü sesi ile oluşturulan ve ‘ilgili’ anlamıyla ön gönderim sağlayan (y)a yapılanması da olabilir. Yapılanmanın Türkçede ya-pı, ya-ra, ya-zı gibi kullanımları vardır. Bu sözcüklerde çekirdek morfemler *pı* ‘ayak’*, ra* ‘iz’ ve *zı* ‘çizmek’tir.

2. ku-gu - : ‘kuyu(lama), dikmek, yerleştirmek’ eyleminin de bir duyulan bedenlenmiş yansıma ses olduğu anlaşılmaktadır. Aynı yapılanmayı, Türkçedeki *kuyu* sözcüğünde görmekteyiz (Yaman, 2023: 658-667). Urartu stellerinin (pulusu: yazılı taş) yerleştirilmesi için kullanılan bu eylem, toprağın kazınması esnasında yerden çıkan yansıma ses ile ilişkilidir. *i-ni NA₄.pu-lu-ú-si-e ku-gu-i-ú-ni* ‘bu stel kuyulandı / dikildi’ (http://oracc.org/ecut/Q006975/.) *Gu* biçimbiriminin özünde çarpmaya, çarpışmaya dair bir yansıma sözcük olduğunu pekiştirerek ortaya koyan Urartuca ifade *gunušini* ‘(kılıçla) savaşmak’tır. *Šin* burada ‘metal ve kılıç’ anlamındadır. Savaşmanın sözcük anlamı *gu* ‘çarpışma’ biçimbirimi ile metallerin /kılıçların savaşı / çarpışması’ anlamında kullanılmaktadır. Sözcükselleşmenin oluşması için bu türden seslere bağlı adlandırmalar evrenseldir.

3. ši-di-iš - : ‘taştan inşa’ anlamındadır. *Gu,* topraktan çıkan ses iken šidišt- taşın çıkardığı bir yansıma ses olarak görülmektedir. Bu ifade taştan yapılı olan Ḫaldi tapınakları için kullanılmaktadır. *ᵈḫal-di-e-[i su-si-e? ši-i]-˹di¹-iš-˹tú?¹-še* ‘Ben Ḫaldi için susi tapınağı yaptım’. http://oracc.org/ecut/Q006898/. Susi tapınağı, kalelerde ana kaya üzerine taş bloklarının kare plan ile yerleştirilmesi ile yapılmaktadır. Kazma ile alakası olmadığından *šidiš-*, *gu* biçimbiriminden farklı olan kullanım alanını ortaya koymaktadır. Yansıma sesini bağlı olan adını da buna göre kazanmaktadır.

4. ši(ni) : ‘parlayan, metal’ İran dillerinde *šen / şen* ‘kum’ anlamında olan bu biçimbirim Kürtçede ve geniş bir

coğrafyada ‘mavi’ anlamıyla kullanılmaktadır. Urartucada da *ušmašin* ‘mavi cennet’ içinde kullanımı olan birim temel anlamını ‘ışıldamak’tan almış olmalıdır. Çünkü gökyüzü parlaktır ve mavidir. Bu bağlamda İngilizce *shining* ‘parlayan’ sözcüğünün köken biçimbirimi de anlamsal örtüşme sergilemektedir. Kürtçede de yeşil anlamını *şinati* ile sağlayan Türkçedeki ‘yeşillik’ ve ‘sarışın’ sözcüklerinde de bu biçimbirimin günümüzdeki yansımaları görülebilmektedir.

5. ka- : ‘ağız, kapı’ Sümerce ağız anlamı ile kullanılan *ka*, ağzın açılarak açısındaki büyümeye dayalı bedenlenmiş bir biçimbirim olarak görülmektedir. Urartuca Ḫaldi KA ‘Ḫaldi kapısı’ anlamıyla sözcükselleşen bu birim İran dillerinde bulunan *pi* ‘ayak’ sözcüğü ile ekleşerek günümüzde Türkçede kullandığımız ‘kapı’ sözcüğünün oluşmasını sağlamış olmalıdır. Yani kapı sözcüğü kökeninde ‘ağız’ olan *ka* hecesinin *pi* ‘ayak’ sözcüğü ile birleşerek adlaşıp ‘ayakla girilen ağız: kapı’ anlamını doğurmuştur. Bu bağlamda ‘kap’ ve ‘ayakkabı’ sözcükleri de ihtiyaç duyulan ilişkinin kurulabilmesi için değerlendirilebilir.

6. ti-ni : ‘ad, söz, konuşmak’ anlamlarındaki bu bedenlenmiş biçimbirimin Urartucası *ti*’dir ve sözcüğe, *ni* hecesi *ad* + *ı* biçiminde belirtme anlamı katmaktadır. *Minuai pili ti-ni* ‘Ad-ı Minua’nın Kanalı’ biçiminde kanal yazıtlarında bulunan bu ifadedeki *ti-ni* karşılığı Urartu ile akraba toplum Hurriler’de *ti-ve* olarak görülmektedir. *pass=ith(i)=iflu!=i tive andi kul=oi=a* "Benim habercim (passithe, erg.) bu sözü (tive, yalın) söyledi (kuloza) (Wilhelm, 2008a,: 127; Wilhelm, 2008b: 115; Wegner & Bomhard, 2023; Varol, 2008: 49). Bu sözcük aslında Kürtçe *didan* ve İngilizce *tooth* ‘diş’ ile ilgilidir. Konuşma yetkinliğimizin gerçekleşmesi için ihtiyaç duyulan ‘diş’ oluşumunu yaklaşık olarak 2.5 yaşında tamamlayan insan yavrusu aynı zamanda konuşabilen bir varlık haline gelmektedir. Konuşmak ve ad gibi ilişkili anlamlara *ti* denilmesi ve günümüz bölgesel dillerinden Türkçenin eski

biçimlerinde ‘de-mek < ti-mek’ Kürtçede demek anlamındaki *go-ti-n*, adlarının bulunmasına da bu kaynaklık etmektedir. Tekdilli ya da çok dilli ortamlarda, bedensel sunumlarla ilişkili olan, bedenlenmiş biçimbirimlerin iletişimsel anlam kazanımları çok daha fazla uzlaşımsallığa sahip olmaktadır. Dil edinimimiz ve kullanımımızda temel gereksinim, bedensel uyumlara sahip dilsel unsurlar ortaya çıkarmaktır.

7. ḫa-ši - : ‘duymak’ anlamındadır. Urartu yazıtlarında ‘fethetmek, almak ve ele geçirmek’ anlamlarındaki {ḫa-} ve ‘duymak, işitmek’ anlamlarındaki {ḫaš-} eylemleri, Tanrı Ḫaldi adının anlaşılırlığında değerlendirilmesi gereken iki ilişkili biçimbirimdir. “Hişt” yansıma sesi evrenseldir ve semboliktir. Sürtünmeli hava akımıyla üretilir. Diller arasında benzer olan tıslama şeklinde bir dikkat sinyalini taklit etmektedir. Arapça: *hiss,* Farsça: *hiş* biçiminde tıslama. Türkçe *hişt* ‘sus!’ ünlemi dışında işitmek ve *ti* ‘Tİ > demek’ sözcüğünün kaynağı ile birlikte Kürtçe *huş-bún* ‘sus-mak’ anlamlarıyla karşımıza çıkmaktadır. Urartuca, *ḫa-a-ši-al-ˈmeˈ* DINGIR.MEŠ ‘Tanrılar hepiniz duyun beni’ (http://oracc.org/ecut/Q007004/) ifadesinde de bu işitsel, bedenleştirilmiş yansıma anlam bulunmaktadır.

8. ḫa- : ‘ele geçirmek, kendine almak’ anlamlarıyla görülen bu uzlaşımsallığı yüksek gırtlaksı /yutaksı bedenlenmiş biçimbirime Urartu yazıtlarında sıklıkla rastlanmaktadır. (Wilhelm 2008a: 133). Krali yazıtlarda kralın ‘ele geçirdim, elde ettim ve benim oldu’ gibi anlamları bu biçimbirim ile sağladığını görmekteyiz. *ḫa-a-ú-bi* KUR.*za-ba-a-ḫa* ‘Zabaaḫa Ülkesi’ni ele geçirdim’. Bu biçimbirim, bedenlenmiş morfemlerin önemli bir örneğidir ve yaygın kullanımını bölge dillerinde de sürdürmektedir. İran dillerindeki gırtlaksı *xwa / ḫwa* ‘kendi’ adılı ve Türkçeye Arapçadan geçtiği belirtilen *hal* ‘durum’ sözcüğünün içeriğinde ḫa morfemi bulunmaktadır. Rastlantısal olamayacak kadar ilişkili bir ifade Türkçe ve bölgesel dillerde kullanılan *hâl*’in nasıl; Kürtçe

xwale te çavaye? sorusundaki *ḫal* sözcüğüdür. Bu soruya karşılık olarak sağlığa ve çevredekilerle olan iletişime dair cevaplar yanında içimizdeki ve dışımızdaki anlam dünyasıyla ilişkilendirilebilecek her şeyi katabilmemiz, kadim dillerden miras sözcüklerin anlam alanlarını koruduklarına işaret etmektedir. *ḫa* ve *ha*, Akadca, İbranice ve Arapçada yaşam ve var oluş anlamlarına sahiptir. Nefeslenme ve solunum gibi bedenselleştirme görünümleri vardır. Ḫa, Urartunun baş / yaratıcı tanrısı olan Ḫaldi'nin ad anlamı konusunda da açıklayıcıdır.

9. al - 'tüm, bütün, hepsi' gibi sıfat ve belirteç anlamlarına sahip, yazıtlarda varlığını sıklıkla gördüğümüz bedenlenmiş bir biçimbirimdir. Alsui 'tüm denizler', alsuišini 'tüm mavi denizler', alusi 'tüm insanlar' gibi al biçimbiriminin ad öbekleri oluştururken sıfat olarak kullanımı söz konusudur (Varol, 2025). MAN MAN.MEŠ-*ú-e a-lu-si* URU.*ṭu-uš-pa* ⌜URU⌝ http://oracc.org/ecut/Q007002/. 'Kralların kralı ve Tuşba şehrindeki tüm insanlarının kralı'. Alusi 'tüm insanlar'anlamında olmalıdır. Yüklemcil yapılarda bulunduğunda, *ḫašialme* 'hepiniz duyun beni', *urpuali* 'hepsini kurban edin' gibi belirteç anlamlarına sahip olabilmektedir. Bu anlamlandırmalar çalışmanın genelinde olduğu gibi önceki alanyazın kaynaklarından farklı açıklamalarla gerçekleşmektedir. *Al* biçimbiriminin bedenlenmiş olarak belirtilmesinin nedeni, bu seslemin çıkarıldığı esnadaki ağız açısında gerçekleşmiş olan genişlemedir. Bu da yine anlamsal oluşumun kabul edilebilirliği konusunda uzlaşım sağlanan dilin köken bilgisine dair bir görünümdür. Ḫaldi adındaki ikinci birleşim unsuru olarak al 'herşeyin ve herkesin' anlamını sözcüğe katarak tanrının yaratıcılığının boyutlarını ortaya koymaktadır. Ahali ve alayı gibi sözcüklerin oluşumunda da 'tüm' anlamına sahip *al* bulunmaktadır.

10. šu / su - :'dökmek, su?' gibi anlamlara Urartucada sahip olduğu anlaşılan bu biçimbirimin Çin'den Anadolu'ya geniş bir coğrafyada kullanımı söz konusudur (Salguero, 2017).

Günümüzde su anlamıyla örtüşen bir anlamı olması yanında Urartucada ‘dökmek’ gibi temel çağrışımsal bir anlama da sahiptir. Bu biçimbirimin de bedenleşmiş olmasında temel nedeninin yazıtlarda da geçen un, şarap veya suyun dökülmesinden kaynaklı yansıma ses olduğu düşünülmektedir.

^{m}*mì-nu-a i-ni ʾa-a-ri šú-ú-ni 10* LIM *ka-pi* ‘Minua bu tahıl ambarına 10 bin kapi un döktü’ http://oracc.org/ecut/Q007028/.

11. kurun - : ‘gürleme, güçlü?’ anlamlarıyla beliren bu sözcük daha çok *Ḫaldi kuruni* ‘Ḫaldi gürledi’, *šuri kuruni* ‘(Ḫaldinin) mızrağı? / yıldırımı gürledi’ gibi yapılanmalarda görülmektedir. Tercümesinden anlaşıldığı gibi Türkçe ‘gürleme’ ve Kürtçe aynı anlamdaki ‘qırin’ sözcüğü ile ilişkilidir. Ḫaldi’nin savaşçı bir tanrı olduğu düşünüldüğünde gökyüzünde gerçekleşen yıldırım (šur) ve şimşek (gürleme) olaylarıyla ilişkilendirilmesi ve düşmanları bunlarla korkutması söz konusudur. Bu bağlamda, kurun sözcüğünün hem eşdizimlilik ilişkileri hem de farklı bağlamsal nedenlerle bir şimşeğin gürleme sesi olarak bedenlenmiş biçimbirim olduğu anlaşılmaktadır. *Kurun*, temel anlamı, güçlü bir ses olan ‘gürleme’ ile ilişkilendirilerek tümcesel bağlama göre ‘güçlü’ yan anlamını da sergileyebilir.

12. šur - : ‘yıldırım sesi’ bölgesel dillerde de kullanılan bir yansıma ses olarak *kurun* ‘şimşek’ ile ilişkilidir ve ‘yıldırımın gürlemesi’ biçiminde eşdizimlilik sergilemektedir. Ḫaldi’nin mızrağı olarak tercümesi yapılan bu biçimbirimin çıkardığı yansıma sese bağlı olarak adlandırıldığı ve aslında ‘yıldırım’ anlamına sahip olduğu düşünülmektedir. *Ḫaldini masini* GIŠ *šuri* ‘Haldinin silahı olan yıldırım’ ifadesinde ‘onun’ biçiminde korpuslarda çevirisi yapılan *masini* sözcüğünün aslında kökende ‘silah’ anlamını barındırdığı, günümüzde makine adıyla dünya genelinde kullanılan sözcüğün de kaynağı olduğu belirtilmektedir (Varol, 2023: 73-76).

Urartucada, bu biçimbirimlerden çok daha fazlasının bölgesel dillerde kullanılıyor olması rastlantısallık ile açıklanamaz. Açıklanabilir olan, geçmişten bu güne Urartu ile bölgesel ve kültürel aktarım bağlarını koruyarak aynı anlam dünyasını deneyimlemiş toplumların dilleri ve aynı zamanda Urartu dilidir.

Tanrı Ḫaldi Adı

Doğu Anadolu'nun tarih boyunca bir toplumsal ve dilsel etkileşim alanı olduğu düşünüldüğünde, Urartu'nun toplum yapısının farklı etnik gruplara dayandığı anlaşılmaktadır. Urartucanın da farklı toplumların farklı dil özelliklerini içinde barındırdığı görülebilmektedir. Bu durumu en iyi yansıtan iki dilli yazıtların olması yanında Urartuca yazılmış yazıtlardaki peşi sıra gelen, aynı anlamdaki ikili ifadelerdir. Örneğin *masini* Urartuca 'silah' iken GIŠ belirteci bunun Asurca ve çivi yazısını kullanan diğer dillerdeki karşılığıdır. Bu ifadelerin anlamları, eşdizimlilik ilişkisine bağlı olarak ortaya çıkarken; farklı dile dair açıklayıcı detay oldukları, bazı yazıtlarda bu ifadelerden birinin seçimli olarak çıkartılmasından anlaşılabilmektedir (Varol, 2023: 73). Urartu'nun çok kültürlü ve çok dilli toplum yapılarına sahip olmaları yanında tanrılar listesinin yer aldığı meherkapı yazıtından da anlaşıldığı gibi çok dinli ve çok tanrılı olmaları da söz konusudur. Kralın farklı toplumlara liderliği gibi bir baş tanrının da bu çoklu toplum dinleri ve tanrılarına liderliği gerekmekteydi. Urartu için yazıtlardaki sıklığına ve baskınlığına bakarak bu baş tanrının Ḫaldi olduğu anlaşılmaktadır. Belki de kralın yönetimdeki mutlak iradesi ile ilişkilendirilerek baş tanrının diğer tanrılar üzerindeki gücü ve etkisi ön plana çıkarılmaktaydı. Ḫaldi, Urartu'nun kutsal kenti Ardini'nin tanrısıdır ve eşi Tanrıça Arubani olduğu belirtilmektedir. Ḫaldi, tüm gücü ve yetkileri elinde bulunduran tanrı gibi görünmektedir. Bu yönüyle bazı araştırmacıların belirttiği gibi "Ḫaldi kültünü teokratik bir yapıya dönüştüren Urartu dini, neredeyse monoteist / tek tanrılı

dinlerle karşılaştırılabilir bir durum gözler önüne sermektedir (Grekyan, 2006: 157; Baştürk, 2016: 17)".

Ḫaldi adının etimolojisinin belli olmadığı, Piotrovskii'nin bu sözcüğü Batı Kafkas dillerindeki 'gök' adı ile ilişkilendirdiği ve Ḫaldi'nin bir gök tanrısı olduğu aktarılmaktadır. Bu konuda açık veriler olmadığından tartışmaların sürdüğü de belirtilmektedir (Piotrovskii 1966: 41-42; Baştürk, 2016: 34).

Bu çalışmanın daha önceki yöntem bölümünde belirtildiği gibi Urartucadaki dilsel olgular yine bu dilin kendi içinde öncelikle sorgulanmaktadır. Bu konuda bir destek de bedenlenmiş biçimbirimler ve Urartu ile aynı yaşam alanını paylaşan bölgesel dillerdir. Ḫaldi adında, {ḫa} ve {al} biçimbirimlerinin bir arada kullanıldığı, iç ünlü ses olan / a /'nın düşmesi ve biçimbirimlerin bileşimine bağlı olarak {ḫal} biçimini almış olduğu anlaşılmaktadır. Çünkü bu türden sesbilimsel oluşumlar Urartucanın farklı sözcüklerinde de gözlemlenebilmektedir. Daha önemlisi ve aydınlatıcı olan bilgi ise şu olmalıdır: Urartuca konuşucularının söz varlıklarında, { ha-} eylemi için 'almak, ele geçirmek (kendisinin olması)' ve {al} biçimbirimi için 'tüm, bütün, herşey' anlamları bulunurken tanrıları olan Ḫaldi için 'her şeyi kendisi yaratan tanrı' biçiminde bir ad anlamını doğal ve hatta mecburi olarak oluşturmaları gerekmektedir. Aksi durumda dil sistemindeki mantıksal oluşumdan söz edilemez. Anlamsal örtüşme gerçekleşmezse, Urartulu için bu dil ya da tanrısı ciddi anlamda sorgulanır hale gelecektir. Her şeyi kendi(nden) yaratmak bir baş tanrının vasfı olduğundan ve dilsel mantık gereği bu bilgilerin değerlendirilmesi gerektirmektedir.

Urartucada söylemek anlamında olduğu ifade edilen *alie*, Arapça kökenli olduğu belirtilen 'ahali ' gibi toplumun bütününe bir sesleniş gibidir. Doğrudan söylemek anlamını içermese de bu söylemin doğası gereği anlam alanı içinde 'herkese duyurulan ya da

kralın sözleri / buyruğu' biçiminde bir okuma yazıtlardan anlaşılmaktadır. Bu anlam sözcüğün bulunduğu cümledeki bağlama göre de anlaşılabilmektedir.

İslam Dini, ortaya çıkmadan önce Arap dünyasında tapınılan önemli tanrılardan biri de Alaḫa'ydı (Brown, 2012). Allah adı, dilbilimsel olarak Aramice Elah, Orta Aramice dili olan Süryanice 'Alaḫa ve İbranice Elohim ile ilişkilidir İslamiyet öncesi Arap şiirinde Alaḫa olarak adı geçen bu tanrının temel vasfının "yaratıcı" olduğu belirtilmektedir. Urartu baştanrısını belirten Ḫal(di) adının da Alaḫa ile yapısal benzerliği yanında 'herşeyi kendi(si)nden yaratan' anlamıyla da örtüşme sağladığı görülebilir. Kendinden + Olan Herşey'i ifade eden Ḫal için derilme olarak nitelenen ḫa + al oluşumundaki /a/ sesinin düşmesi ve Al(a)ḫa kurulumundaki Olan Herşey + Kendinden seslemlerin yer değişimi (metatez) ile açıklanır hale gelmektedir. Allah adının ünlü zincirinde bulunan seslerin kaynaşarak tek ünlüye dönüşmesi olarak belirtilen 'derilme' ile Al-İlāh'tan oluştuğu düşünülmektedir (Sinai, 2019: 7). Bu bilgi de Ḫaldi adının 'gök tanrı' olduğu konusu gibi tartışmalıdır. Allah adının Al-İlāh'tan çok Al + İzafe (a) + Ḫa bedenlenmiş biçimbirimlerden kaynaklı olduğu anlaşılmaktadır. Yani Allah ve Ḫaldi adlarında bütünü kendinden ve kendinden bütünü gibi birbiri ile yer değişen ama 'yaratıcı olma' vasfı altında birleşen bir ortak anlam söz konusudur. İran dillerindeki ḫudi 'tanrı' ifadesi de kaynağında bu yapılanmayı barındırıyor olmalıdır. Urartu tanrısı Ḫaldi de Urartu'nun bir krallık olarak kurulumunda etkin olan Asur kökenli yöneticilerin Sümer dili kaynaklı olan di (Dingir 'Tanrı') belirteci ile baş tanrıları Ḫaldi'yi inanç dünyalarına sokmuş olmalıdırlar. Bu bağlamda dilin kadim geçmişine dayanan bedenlenmiş biçimbirimlerin de Urartu ve Asur dillerinde ortak kullanımına ilişkin bilgiler de ortaya çıkmaktadır.

Sonuç

Diller, konuşabilme yetkinliğine sahip ilk kullanıcıları olan atalarımızdan günümüze, iletişimin doğasına dair kodları içlerinde barındırmaktadırlar. Konuşurken dişlere duyulan ihtiyaç ve dişlerin ortaya çıkmasıyla konuşma yetisinin belirmesi eşgüdümlü süreçlerdir. Bu nedenlerle dillerimizde dil ucu diş ardı ünsüzlerle *di /ti* ‘demek < timek’ ve Urartuca *tini* örneği gibi ‘ad’ anlamındaki ilişkili sözcükleri oluşturabilmekteyiz. Topraktan, taştan, şimşekten, pişen aştan çıkan sesler hep dilsel yetimizin ortaya çıkmasına yarayan uzlaşımsal yansıma seslerdir. Günümüz dillerinde izleri büyük oranda kaybolmuş bu özellikler, Urartuca gibi kadim toplum dillerinde çok daha belirgin bulunmaktaydı. Çünkü ortak yaşamın ortak kodlarını oluşturabilmek için dilsel bilginin de kabul edilebilirliği gerekmekteydi. Yutak ve gırtlak bölgesinde aktif olan *ḫa* gibi seslemlerin nefes ve içselleştirme ile olan ilişkisi, *uş* derken dışa doğru üflenen ve ses akımınına bağlı oluşan seslemin ‘uçmak, yükselmek, mesafe ve gök’ anlamlarını vermesi, dilsel uzlaşının bedenlenmiş görünümleridir.

Urartu’dan günümüz dillerine, dilsel oluşumlar değerlendirildiğinde, iletişim ve inanç döngümüzün de bir arada işlemlendiğini görmekteyiz. Toplumlar, tanrı adlarının anlamlarındaki gücü, Alaḫa ve Ḫaldi karşılaştırmasında olduğu gibi kendi dillerine göre sonsuzlaştırmaktaydı. Ḫal örneğinde olduğu gibi, dilin kökenindeki bedensel ve yansımalı seslerin ve seslemlerin belirtildiği bedenlenmiş biçimbirimler, Urartu metinlerindeki anlamsal belirlemeleri sağlamaktadırlar. Urartucadaki hecesel yazımlar, bunların temel ve yan anlamları ile birleşim özelliklerinin tespiti, dilselleşme süreçlerinin anlaşılma imkanını artıracaktır. Bedenselleşmiş bilişselliğimiz ve incelenen dilin zamanının uzlaşımsallığına dair sistematik bilgiler, Urartu ve farklı kadim diller yanında konuştuğumuz dillerin de anlaşılmasında yol gösterici ve açıklayıcı olmaktadırlar.

Kaynakça

Baştürk, B. M. (2016), Urartu Tanrı İsimleri Üzerine Bir İnceleme, Colloquium Anatolicum 2016 / 15, 32-53.

Bläsing, U. (1997). Asme, asmen, astare: Nordwestiranisches wortgut im Türkeitürkischen, Iran & the Caucasus, 1, 171–178. https://www.jstor.org/stable/pdf/4030750.pdf?refreqid=fastly-default%3Acce42ac2f0f80ae9149f3782475f65a0&ab_segments=&initiator=&acceptTC=1..

Brown, R. (2012). Who was Allah Before Islam: Evidence that the Term "Allah" Originated with Jewish and Christian Arabs, From *Toward Respectful Understanding and Witness among Muslims: Essays in Honor of J. Dudley Woodberry*. 147-178.

eCUT = Electronic Corpus of Urartian Texts Project (available online at: http://oracc.museum.upenn.edu/ecut/).

Grekyan, Y. (2006) The Will of Menua and the Gods of Urartu, *AJNES* 1: 150-195.

Harutyunyan, V. N. (2001). Korpus Urartskich klinoobraznych nadpisei (Corpus of Urartian cuneiform inscriptions). Yerevan University Press.

König, F. W. (1955). Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, (1).

König, F. W. (1957). Handbuch der chaldischen Inschriften, Archiv für Orientforschung, Beiheft 8. Selbstverlag Ernst Weidners, (2).

Lakoff, G., & Johnson, M. (1999). *Philosophy in the flesh: The embodied mind and its challenge to Western thought*. New York, NY: Basic Books.

Melikishvili, A. G. (1971). Die Urartaische Sprache, Biblical Institute Press.

Roth, T. M. (1991). The Assyrian Dictionary of the Oriental Institute of the University of Chicago / Oriental Institute of the University of Chica Volume 11, N, Part I.

Piotrovskii, B. B. (1966). Urartu Dini, Moskova: Nauka.

Sinai, N. (2019). *Rain-giver, bone-breaker, score-settler: Allāh in pre-Quranic poetry*. Bulletin of the School of Oriental and African Studies, 82(3), 1–27.

Salguero, P. (2017). Cultural associations of water in early Chinese and Indian religion and medicine, Special Issue: Water and Asia, Education About Asia 22(2), pp. 23–28.

Salvini, M. (2008). Corpus dei testi Urartei Volume I, II, III, Le Iscrizioni Su Pietra E Roccia-Tavole.

Sayce, A. H. (1882). Art. XXIII.—The Cuneiform Inscriptions of Van, deciphered and translated. Journal of the Royal Asiatic Society, 14(3), 377–496. doi:10.1017/S0035869X00018335

Silvestre, P. J., Villalva, A. & Cardeira, E. (2016). Colour and colour naming: crosslinguistic approaches.

Varol, O. (2008). Eski Yakındoğu'nun Hurri ve Urartu Dilleri, (Ed. M. Sarıca), *Dil Karşısında Dil*, YYU Yayınları, No. 44.

Varol, O. (2023). Urartu'nun miras sözcükleri için yapısal ve anlamsal belirleyiciler, Van İnsani ve Sosyal Bilimler Dergisi, ViSBiD, 6, pp. 62-79.

Varol, O. (2025). Unearthing Urartian Ušma Šin 'Blue Heaven' and Associated Meanings. Van Yüzüncü Yıl University the Journal of Social Sciences Institute, Special Issue, 419-430.

Wegner, I. & Bomhard, A. (2023). An Introduction to the Hurrian Language, Otto Harrassowitz Verlag.

Wilhelm, G. (2008a). Urartian, In R. D. Woodard (Ed.), The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, pp. 119-137, Cambridge University Press

Wilhelm, G. (2008b). Hurrian, In R. D. Woodard (Ed.), The Cambridge Encyclopedia of the World's Ancient Languages, pp. 95-117, Cambridge University Press.

Yaman, H. (2023). Türkçede "Kuyu" Sözcüğü Üzerine Kültürdilbilimsel Bir İnceleme. *Korkut Ata Türkiyat Araştırmaları Dergisi*(*12*), 658-667. https://doi.org/10.51531/korkutataturkiyat.1331981.